

लोकमान्य टिळकांचे कुटीर उद्योगाविषयक विचार

*लेखन आणि संकलन *

प्रा. डॉ. प्रवीण जाधव

सहयोगी प्राध्यापक (अर्थशास्त्र),

नेहरू सामाजिक शास्त्रे विद्यास्थान,

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे -४११०३७

Disclaimer

The Materials and Content used in this Presentation is compiled and reproduced from the various sources for the 'Fair Use' purpose. This content is distributed/circulated not for 'Profit' but for education purpose.

१) प्रस्तावना :

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीने अनेक राष्ट्रवादी आणि दूरदर्शी नेते पाहिले आहेत. त्यापैकी काहींची नावे ' महात्मा गांधी', ' सुभाषचंद्र बोस', 'भगतसिंग', 'जवाहरलाल नेहरू', 'सरदार वल्लभभाई पटेल' आणि इतर. या सर्वांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. प्रत्येक नेत्याचे योगदान तितकेच महत्त्वाचे होते. तथापि, एक धाडसी राष्ट्रवादी नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रीय चळवळीचा वेगळा मार्ग निवडला. या राष्ट्रवादीवर 'ब्रिटिश' सरकार नेहमीच लक्ष ठेवून होते. 'ब्रिटिश' भारतातील

ते पहिले नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रवादी चळवळीचा खुला आणि सर्वात धाडसी मार्ग स्वीकारला, विशेष म्हणजे; या राष्ट्रीय चळवळीचे भारतीयांच्या मोठ्या वर्गाने कौतुक केले. या नेत्याचे नाव होते 'बाल गंगाधर टिळक'. त्यांना 'लोकमान्य' म्हणून ओळखले जाते, ते जनआंदोलनाच्या माध्यमातून ब्रिटिश भारताविरुद्ध लढा देणाऱ्या जननेत्यांपैकी एक म्हणून ओळखले जात होते, त्यांच्या लेखणीतून आणि त्यांच्या जन आवाहनात्मक भाषणातून. टिळक हे भारतीय राष्ट्रवादी, शिक्षक, विद्वान आणि स्वातंत्र्य कार्यकर्ते होते.

लोकमान्य बालगंधर टिळक हे बहुआयामी व्यक्तिमत्व होते. राष्ट्रीय चळवळीतील या योगदानासाठी ते प्रसिद्ध होते, त्याशिवाय; 'राष्ट्रवाद' हा विचार सर्वसामान्यांमध्ये रुजवण्यात ते यशस्वी झाले. त्यांनी 'स्वराज्य'चा पुरस्कार केला. 'स्वराज्य' म्हणजे दुसरे काही नसून आपणच स्थापन केलेले सरकार आहे. त्यामुळे स्वराज्याची संकल्पना रुजवून भारताला ब्रिटिश सरकारपासून मुक्त करणे, हे ध्येय टिळकांचे होते. लोकमान्य टिळक हे जिज्ञासू, सर्जनशील आणि धाडसी स्वभावाचे होते। नवीन अनुभव व प्रयोग जाणून घेण्यासाठी ते नेहमी खुल्या मनाचे होते. ते 'संस्कृत' आणि 'अॅस्ट्रो-मॅथेमॅटिक्स'चे अभ्यासक होते. लेखन क्षेत्रातील त्यांचे बौद्धिक योगदान या विषयांबद्दलची त्यांची सखोल जाण दर्शवते. 'गीता रहस्य' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या 'भगवद्गीते'वर त्यांनी भाष्य केले. त्यांना 'निःस्वार्थ' राष्ट्रीय नेता म्हणून ओळखले जाते, ज्यांनी उच्च बलिदान देऊन लोकांसाठी लढा दिला. ब्रिटिश भारतात टिळकांनी सुरू केलेला चतुःसूत्रीचा कार्यक्रम सर्वात यशस्वी ठरला. या चतुःसूत्रीमध्ये 'स्वराज', 'स्वदेशी',

'बहिष्कार' आणि 'राष्ट्रीय शिक्षण' यांचा समावेश होत. ब्रिटीश सरकारपासून स्वातंत्र्य मिळवणे आणि स्वावलंबी आर्थिक विकासापर्यंत पोहोचणे हे या कार्यक्रमाच्या या मार्गाचे अंतिम ध्येय होते. तिलांकांच्या या दूरदर्शी रणनीतीमुळे ते लोकांमध्ये अधिक लोकप्रिय झाले. बाळ गंगाधर टिळक हे सर्वात यशस्वी राष्ट्रीय नेते होते, ज्यांचा राष्ट्रीय चळवळीवर खोलवर परिणाम झाला. टिळक हे भारतीय जनतेचे झाले आणि लोकांनी त्यांना 'लोकमान्य' ही पदवी दिली.

लोकमान्य टिळक यांनी लोकांच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या अनेक आर्थिक समस्यांवर आपल्या वृत्त पात्रातून आणि भाषणातून भाष्य केले आहे. ते पदवीधारक अर्थशास्त्रज्ञ जरी नसले त्यांना अर्थशास्त्रीय प्रश्नांची समज चांगली होती. त्यांनी भारतीय शेती, उद्योग, व्यापार, सार्वजनिक खर्च, श्रमिक इत्यादी विषयक अभ्यासपूर्ण लिखाण केले आहे. या अर्थाने ते एक अर्थशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी देशाच्या हितासाठी आणि त्यांच्या उपचारांसाठी अनेक सूचना केल्या. त्यांनी ब्रिटिश सरकारमुळे भारतीयांची आर्थिक कुचंबणा कशी होती, याचे पद्धतशीर आणि पुराव्यासहित विश्लेषण केले आहे. त्यांनी ब्रिटिश सरकारचे व्यापार, वाहतूक आणि कर आकारणी धोरणे ही उद्योगाच्या वाढीला चालना देण्याऐवजी अडथळे आणणारी आणि सदैव आणणारी असल्याची टीका केली. ब्रिटिश सरकार पुरस्कृत औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेला विरोध केला . भारतातील रेल्वे आणि उद्योगांमधील परकीय भांडवलाची आयात यावर त्यांचा मोठा विरोध होता. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक हे विलक्षण बुद्धी असलेले व्यक्ती होते आणि त्यांनी 'केसरी'मध्ये काही शोधनिबंध आणि लेख गाजवले.

विविध समस्यांवरील लेख भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या मूलभूत अवलंबनात योगदान देत होते. लोकमान्य टिळकांनी लघु उद्योग, कुटीर उद्योग आणि हस्तकला उद्योग यावर विस्तृत लेखन केल्याचे दिसून येते. टिळकांचे हे कुटीर उद्योगांविषयक आर्थिक विचार म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मूळ प्रश्न होता. स्वातंत्र्यपूर्व काळात कुटीर उद्योगांना आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण स्थान होते. 'ब्रिटिश' सरकारची कुटीर आणि हस्तकला उद्योगासंबंधीचे धोरणे भारतीयांच्या विरोधात होती आणि म्हणून त्यांचा विरोध होता. लोकमान्य टिळकांचे कुटीर उद्योग विषयक आर्थिक विचार समकालीन काळातही प्रासंगिक आणि लागू पडणारे आहेत.

2.लोकमान्य टिळकांचे कुटीर उद्योगाबद्दलचे विचार:

लोकमान्य टिळक ब्रिटिश सरकारच्या धोरणांच्या विरोधात होते, कारण ही धोरणे भारतीय कारागिरांचे शोषण करत होती आणि त्यांना खाली टाकत होती. भारतीयांचे कुटीर उद्योग संपुष्टात येणार होते. टिळकांनी 'केसरी'मध्ये भारतीय कुटीर उद्योगांबद्दल अनेकवेळा लिहिले. त्यांना भारतीय कुटीर उद्योगांचा विकास करायचा होता आणि विकासाची फळे ब्रिटिश सरकारला नव्हे तर भारतीयांपर्यंत पोहोचली पाहिजेत. कुटीर उद्योग किंवा भारतीय हस्तकला उद्योगांच्या बाबतीत लोकमान्य टिळकांच्या विचारांची चर्चा खालीलप्रमाणे करता येईल.

2.1 ब्रिटिश राजवटीद्वारे भारतीय कुटीर उद्योगांचे शोषण

ब्रिटीशांनी आपल्या फायद्यासाठी भारतातील व्यापार, उद्योग, कच्च्या मालाचे केलेले शोषण आणि भारतीय शेती, औद्योगिक सुबत्ता आणि शिक्षण इत्यादींकडे त्यांनी केलेले दुर्लक्ष यातून ते निर्माण झाले. त्यांनी केंसरीमध्ये लिहिले की, ब्रिटीश सरकारने भारताच्या व्यापार आणि उद्योगाचे शोषण केले. . 18 व्या शतकाच्या अखेरीस, भारतीय व्यापार नष्ट करण्यासाठी काही नियम लागू केले गेले. देशाबाहेर जाणाऱ्या वस्तूवर 62.2% शुल्क आकारण्यात आले. त्याचा परिणाम म्हणून भारताचा व्यापार आणि देशी कारागीर उद्ध्वस्त झाले. इंग्रजांची इच्छा होती की भारतीय लोकांनी मोठ्या प्रमाणात आयात केलेल्या वस्तू खरेदी कराव्यात. त्यांनी लिहिले की 1830 पर्यंत सुमारे 6,11,13584 पौंड किमतीच्या म्हणजे रु. 92 कोटी भारतात आले. तयार माल देशाबाहेर जाऊ शकत नव्हता. 1880 मध्ये सुती कापड आणि धाग्याची आयात रु. 19.50 कोटी. तो वाढून रु. ३० कोटी, साखर आयात एक कोटीवरून तीन कोटी, तेल रु. सहा लाख ते रु. चोवीस लाख. चायना ग्लास, लोखंडी वस्तू, घड्याळे, रेशीम आयात केले. भारत कच्चा कापूस, तेलबिया, गहू, कातडे आणि कातडे निर्यात करत होता.

2.2 भारतीय कुटीर उद्योगांचा क्षय

भारतीय कुटीर उद्योगांचा ज्हास आणि भारतीय कारागिरांची गरीबी यावर भाष्य करताना टिळकांनी लिहिले की, "१७६९ मध्ये कच्च्या मालाच्या उत्पादनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि तयार वस्तूंच्या निर्मितीला परावृत्त करण्यासाठी विणकरांना सक्ती करण्यात आली. कंपनीच्या कारखान्यांमध्ये काम करण्यास विणकरांना भाग पाडण्यात आले. करार करण्यात आले. 70 विणकरांना

कंपनीचा करार पूर्ण होईपर्यंत इतरत्र काम करण्याची किंवा त्यांच्या वस्तूंची विक्री करण्याची परवानगी नव्हती हस्तशिल्प कला आणि हस्तकला संपुष्टात आली होती, त्यांनी पुढे निदर्शनास आणले की कलात्मक छडी, कालीकोस, सुती कापड, लोकरीचे शाल, चटई, कच्चा रेशीम यासारख्या वस्तूंचे भारी कर/जकात लावण्यात आल्याने ते युरोपमध्ये निर्यात करू शकत नाहीत. , रेशीम कापड, साखर, मद्य, अर्धे कापसाचे कापड इ. आंतरराज्यीय आणि आंतर-प्रादेशिक व्यापारावर 5% ते 15% जकात आकारून भारतातील व्यापार, वाणिज्य, जलवाहतूक नष्ट झाली ब्रिटिश ज्यांनी भारतीयांनी वापरलेल्या श्रम-केंद्रित तंत्रांच्या तुलनेत वैज्ञानिक आणि तांत्रिक ज्ञान वापरले

2.3 स्वदेशी आणि कुटीर उद्योग:

'स्वदेशी' हा शब्द 'स्वदेशी' दर्शवतो. राष्ट्रीय महत्त्वाच्या दृष्टीने, 'स्वदेशी' म्हणजे स्वदेशी उत्पादकांनी उत्पादित केलेल्या वस्तूंचा वापर आणि प्रचार करणे. यातून स्वदेशी नसलेल्या वस्तूंना परावृत्त करण्याची रणनीतीही सूचित होते. लोकमान्य टिळकांनी 'स्वदेशी' चळवळीचा वापर आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी आणि स्वातंत्र्यापूर्वी परकीयांकडून (किंवा ब्रिटिश सरकार) करत असलेले आर्थिक शोषण नष्ट करण्यासाठी केले. मोहंती (1997) यांच्या मते, लोकमान्य टिळक हे पहिले व्यक्ती होते ज्यांनी 'महात्मा गांधी'च्याही आधी भारतात 'स्वदेशी' चळवळ सुरू केली होती. 'स्वदेशी' चळवळ सुरुवातीला आर्थिक चळवळ म्हणून सुरू झाली, पण नंतर ती राजकीय चळवळ बनली. भारतातील या 'स्वदेशी' चळवळीमुळे भारतीयांना स्वातंत्र्यासाठी लढण्यासाठी प्रेरणा मिळाली. गुप्ता आरसी (1994:88)

नुसार, "स्वदेशी चळवळ 'बर्मिंगहॅम' आणि 'मँचेस्टर' येथे उत्पादित झालेल्या सर्व उत्पादनांवर आर्थिक बहिष्कार म्हणून सुरु झाली. .

त्यांना विरोध करण्यासाठी 'स्वदेशी' चळवळ ब्रिटीश भारतामध्ये शक्तिशाली हत्यार म्हणून वापरली जात होती. तथापि, 'स्वदेशी' संकल्पनेची मध्यवर्ती थीम 'स्वदेशी' उद्योग आणि उत्पादनांची रणनीती स्थापित करणे ही होती. 'स्वदेशी'ची ही रणनीती भारत सरकारने धोरणात्मक निर्णय म्हणून स्वीकारली. स्वदेशी चळवळ प्रामुख्याने आर्थिक स्वरूपाची होती. टिळकांच्या काळात आणि नंतर महाराष्ट्रातील औद्योगिक विकासावर त्याचा महत्त्वपूर्ण परिणाम झाला. अनेक उपक्रमशील महाराष्ट्रीय तरुणांना स्वदेशी चळवळीतून प्रेरणा मिळाली आणि त्यांनी महाराष्ट्रात अनेक लहान-मोठ्या औद्योगिक समस्यांचा पाया घातला.

2.4 हस्तकलेची स्वदेशी उत्पादने:

'स्वदेशी' चळवळ ही राष्ट्रासाठी 'आत्मनिर्भरता' आणि 'स्व-मदत' म्हणूनही मानली गेली. 'ब्रिटिश' सरकारविरुद्ध लढण्यासाठी या आंदोलनाचा राजकीय शस्त्र म्हणून वापर करण्यात आला. भारतातील 'ब्रिटिश' राजवटीत 'स्वदेशी'ची कल्पना आर्थिक आणि राजकीय होती. तथापि लोकमान्य टिळकांनी स्वदेशी उद्योग आणि स्वदेशी उत्पादनांचा पाया घातला. हे काही स्वदेशी उद्योग आणि उत्पादनांचे संरक्षण नव्हते. मोहंती (1997:213) यांच्या मते, "लोकमान्य टिळकांनी भारतातील तरुणांना कुटीर उद्योग स्थापन

करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. 1903 मध्ये सुरू झालेल्या 'पैसा फंड' चळवळीलाही त्यांनी पाठिंबा दिला होता. या चळवळीचा मुख्य हेतू भारतीय हस्तकला उद्योग आणि लघु उद्योग आणि कुटीर उद्योगांतर्गत उत्पादित होणाऱ्या भारतीय उत्पादनांना प्रोत्साहन देणे हा होता.

2.5 स्वदेशी उत्पादनांचे विपणन:

स्थानिक उद्योग किंवा भारतीय कुटीर उद्योगांच्या छत्राखाली उत्पादित केलेल्या उत्पादनांच्या विपणनातील सर्वात मोठा अडथळा लोकमान्य टिळकांना माहित होता. लघुउद्योगांच्या स्वदेशी उत्पादनांच्या मार्केटिंगसाठी टिळकांनी 'प्रदर्शन' आणि 'स्वदेशी स्टोअर'च्या माध्यमातून मार्केटिंगची संकल्पना आणली. टिळकांनी सन 1906 मध्ये 'बॉम्बे स्वदेशी कोऑपरेटिव्ह स्टोअर' स्थापन करण्यातही नेतृत्व केले. भारतीयांनी बनवलेल्या हातमाग आणि हस्तकला उत्पादनांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि बाजारपेठ निर्माण करण्यासाठी या सहकारी स्टोअरची स्थापना करण्यात आली. हा 'स्वदेशी' चळवळीचा एक भाग होता. स्वदेशी उत्पादनांना बाजारपेठेचे व्यासपीठ निर्माण करण्याच्या निर्णयाला स्वातंत्र्यापूर्वी राष्ट्रीय चळवळीत खूप महत्त्व होते. लोकमान्य टिळकांनीही कलकत्त्यात 'स्वदेशी' प्रदर्शनांची जाहिरात केली होती. त्या काळात 'प्रदर्शन' ही संकल्पना नवीन होती. हे प्रदर्शन 'स्वदेशी' वस्तूंच्या बाजारपेठेला प्रोत्साहन देण्याचाही एक भाग होता. अशा प्रकारे लोकमान्य टिळकांनी मांडलेल्या 'स्वदेशी'च्या कल्पनेला स्वातंत्र्यलढ्याव्यतिरिक्त आर्थिक दृष्टीकोनही होता.

विविध प्रदर्शनांच्या माध्यमातून भारतीय हस्तकला उत्पादनांचे विपणन धोरणही सुरू करण्यात आले. 26 मे 1905 रोजी बडोदा शहरात देशी वस्तूंचे स्वदेशी प्रदर्शन भरविण्यात आले होते. पंढरपूर औद्योगिक प्रदर्शनाचे आयोजन सोलापूर जिल्ह्यातील पंढरपूर येथे 6 नोव्हेंबर 1906 रोजी करण्यात आले होते. बडोद्यातील हिंदू मंदिरे या देशात बनवलेली साखरच वापरतात आणि त्याबाबतचा ठरावही पारित करण्यात आला होता. अशा प्रकारे प्रदर्शन आणि स्टोअर्स हे भारतीय कुटीर उद्योगांनी उत्पादित केलेल्या भारतीय वस्तूंच्या विपणनाचे स्रोत होते.

3. निष्कर्ष:

लोकमान्य टिळकांनी हस्तकला उद्योगांना प्रोत्साहन दिले. त्यांच्याकडे विकासाची रणनीती होती. 'स्वदेशी' चळवळीचाही संबंध स्वदेशी उद्योगांच्या विकासाशी जोडला गेला. यामुळे राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आणि आर्थिक स्वातंत्र्य मिळू शकेल. 'स्वदेशी' संकल्पनेला राष्ट्रीय महत्त्व आणि आर्थिक महत्त्व आहे. 'स्वदेशी' चळवळीने भारतीय उत्पादकांना स्वावलंबन दिले. उत्पादन आणि विपणन या दोन्हीची व्यवस्था लोकमान्य टिळकांनी केली होती. 'स्वदेशी' संकल्पनेची भक्कम प्रासंगिकता स्वातंत्र्यानंतरही दिसून आली. भारत सरकारने स्वदेशी उद्योगांना चालना देण्यासाठी अनेक धोरणे आखली आहेत. हे काही नसून 'स्वदेशी' उद्योगांचे संरक्षण आणि प्रोत्साहन आहे. 'स्टोअर्स' आणि 'एक्सिबिशन'ची रचना आजही पाहायला मिळते. अशा प्रकारे लोकमान्य टिळकांच्या स्वदेशी दृष्टीला आर्थिक दृष्टीकोनातून अधिक महत्त्व होते.

टिळकांच्या कुटीर उद्योगावरील विचारांचे प्रमुख मुद्दे:

- **स्वयंपूर्णता:** कुटीर उद्योग भारताला स्वावलंबी बनण्यास आणि परदेशी वस्तूंवरील अवलंबित्व कमी करण्यास मदत करू शकतात, असा विश्वास लोकमान्य टिळकांना होता.
- **ग्रामीण रोजगार:** ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्याचे साधन म्हणून कुटीर उद्योगांकडे पाहिले पाहिजे , ज्यामुळे शहरांकडे होणारे स्थलांतर कमी होऊ शकते, अशी मांडणी त्यांनी केली.
- **पारंपारिक कौशल्यांचे जतन:** ब्रिटीश सरकारच्या औद्योगिकीकरण धोरणामुळे धोक्यात आलेल्या पारंपारिक भारतीय कौशल्ये आणि हस्तकला जतन करण्याची गरज असल्याची मांडणी त्यांनी केली.
- **विकेंद्रीकरण:** त्यांनी उद्योगांच्या विकेंद्रीकरणासाठी, मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिकीकरणापासून दूर जाणे आणि स्थानिक उत्पादनांना प्रोत्साहन देण्याचे समर्थन केले.
- **स्वदेशी चळवळ:** 'स्वदेशी' चळवळीने भारतीय बनावटीच्या वस्तूंच्या वापरास प्रोत्साहन दिले, ज्यामध्ये कुटीर उद्योगांना चालना देणे समाविष्ट होते.

- **आर्थिक सशक्तीकरण:** कुटीर उद्योग ग्रामीण समुदायांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवू शकतात, त्यांचे जीवनमान सुधारू शकतात, असा विश्वास त्यांना होता.
- **शोषणापासून संरक्षण:** त्याला कुटीर उद्योगातील कामगारांचे मध्यस्थांकडून होणाऱ्या शोषणापासून संरक्षण करायचे होते आणि त्यांना त्यांच्या उत्पादनांना वाजवी किंमत मिळावी हे सुनिश्चित करायचे होते.

संदर्भ:

Pandit Rajashri (2021), 'Lokmanya Tilak's Thoughts On National Education And National Education Policies Of India During Post Independence Period', International Journal of Multidisciplinary Educational Research, VOLUME:10, ISSUE:12(5), December: 2021 DOI: <http://ijmer.in.doi./2021/10.12.84>

[http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue12\(5\)/4.pdf](http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue12(5)/4.pdf)

Parvate T.V. (1985), 'Tilak: The Economist', Maharashtra State Board For Literature And Culture, Bombay, Available on

<https://sahitya.marathi.gov.in/ebooks/Tilak%20The%20Economist.pdf>

Angadi S.S. (1992), 'Bal Gangadhar Tilak-A Study of His Role in the Indian Nationalist Movement', Unpublished Doctoral Thesis, Karnatak University, Dharwad. (available on <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/94895>)

Kaur Randeep (2018), 'A Study of Bal Gangadhar Tilak's Political Ideas-With Special Reference to Swaraj', Doctoral Thesis, Guru Kashi University, Bathinda (Punjab) (available on <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/205771>)

Naik J.V. (1999), 'Lokmanya Tilak on Karl Marx and Class Conflict',
Economic and Political Weekly Journal, Vol. 34, No. 18 (May 1-7, 1999), pp.
1023-1025 (available on <https://www.jstor.org/stable/4407902>)

Raminder Kaur (2004), 'At the Ragged Edges of time: The Legend of Tilak and
the Normalization of Historical Narratives', Published in the Sage Journal, Nov.
2004. (Available on
<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0262728004050108>

Tilak Geetali and Tilak Dipak (2023), 'Childhood Facts Of Lokmanya Bal
Gangadhar Tilak' Eur. Chem. Bull. 2023, 12(Special Issue 4), 13406-13413
Available on
<https://www.eurchembull.com/uploads/paper/f07c006fb2e83a8d98162738d6e07b52.pdf>